

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

2017

Vol:4 / Issue:12

pp.1047-1060

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 20/10/2017

The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 21/11/2017

The Published Date (Yayınlanma Tarihi 22.11.2017)

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE AFYONKARAHİSAR MADEN SULARI

FROM OTTOMAN TO THE PRESENT DAY AFYONKARAHİSAR MINERAL WATERS

Yrd.Doç.Dr. Deniz AKPINAR

Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Erzincan/Türkiye

ÖZ

Doğal mineralli maden suları sınıfına giren Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu Türkiye'nin ve Dünya'nın en meşhur maden sularından birisi olup, Na ve HCO₃ mineralleri bakımından oldukça zengin bir doğal kaynaktır. Bu kaynağı Osmanlı'dan günümüze kadar insanlar çeşitli ihtiyaçları için tüketmektedirler. Afyonkarahisar Maden Suyu keşfedildikten günümüze kadar kamu yararına faaliyet gösteren kurumlar tarafından işletilmiştir. Bu zaman zarfında devlet kurumlarının gözetiminde üretimi gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde, Hamidiye Himaye-i Etfal Hastahanesi uhdesinde insanların tedavi ve ihtiyaçları için kullanıldı. Cumhuriyet Dönemi'nde ise Hilal-i Ahmer (Türk Kızılay) Cemiyeti tarafından işletilerek, bu işletme tarafından maden suyundan elde edilen gelirlerle yurt içinde ve yurt dışında yardıma muhtaç milyonlarca insana yardım edildi. Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu, ülkeye kazandırdığı iktisadi gelirin yanında Türk Kızılayı'nın Dünya'da bir yardım hareketi olarak faaliyet sürdürmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Afyonkarahisar Maden Suyunun dünden bugüne gelişimi ve önemi ortaya konulmaya çalışıldı. Böylece ülkenin zengin kaynaklarından olan maden sularının bir ticari değer olarak yurt içi ve yurt dışı pazarlarında rekabet edebilmesine temel oluşturacak tarihi bilgiler verilmeye çalışıldı. Bu çalışma ile aynı zamanda Milli içecekler arasında olan maden sularına bir farkındalık kazandırmak amaçlanmıştır. Önümüzdeki yıllarda Dünya için su muhtemelen büyük bir değer olacaktır. Bu öngörü maden sularının önemini bir kat daha artacaktır. Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu işletmesinin tarihi tecrübesinden istifade edilerek bu duruma hazırlık yapılmasında fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelime: Kızılay, Afyonkarahisar, Maden Suyu.

ABSTRACT

Kızılay Afyonkarahisar Maden Water, which is in the natural mineral waters, is one of the most famous waters of Turkey and the world. It is a natural resource rich in Na and HCO₃. From the Ottoman to the present day, this source has been consumed daily by the people for various needs. Afyonkarahisar Mineral Water has been run by institutions that operate in public interest up to now. During this time, production was carried out under the supervision of state institutions. During the Ottoman period, it was used with the responsibility of "Hamidiye Himaye-i Etfal Hospital" for the treatment and needs of the people. Operated by the Hilal-i-Ahmer (Turkish Red Crescent) Society during the Republican period, it helped millions of people who need help at home and abroad with their mineral water revenues. As well as the economic income earned to the country, Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu has an important place on the Turkish Red Crescent serve as a kind of help movement in the world. In this study, it was attempted to present the development and importance of Afyonkarahisar Mineral Water from early to present. Thus, it was tried to give historical information that would be the basis for our country to be able to compete in the domestic and foreign markets as a commercial value of our mineral waters from the sources of wealth. At the same time with this study, it was aimed to bring awareness to the mineral waters between our national drinks. In the coming years, water for the Earth will probably be a great value. The prospect of mineral waters will increase one more. For this situation, preparations should be done by taking advantage of the historical experience of Kızılay Afyonkarahisar Mineral Water Company.

Keywords: Kızılay, Afyonkarahisar, Mineral Water.

1. GİRİŞ

Afyonkarahisar merkez ilçe ve gerekse çevresi bakımından hem içmeler hem de kaplıcalar bakımından zengin kaynaklara sahiptir (Doğanay, 2001, s. 305). Doğal mineralli maden suları sınıfına giren Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu Türkiye'nin ve Dünya'nın en meşhur sularından birisi olup, Na ve HCO₃ minareli bakımından oldukça zengindir. Afyon'un 22 kilometre kuzeyinde, deniz seviyesinden 1002 metre yükseklikte etrafı dağlarla çevrili bir vadinin meyilli batı sırtındadır. Afyon-Eskişehir demiryolunun 300 metre batısında olup, tarihi Gazlıgöl Kaplıcası'na 1700 metrelik bir yolla bağlıdır (Aygen, 1979, s. 185). Maden

suyunun A, B ve C adı verilen başlıca 3 kaynağı mevcut olmakla birlikte, bunlar icabında birleştirilecek şekilde ayrı ayrı kaptaki edilmişlerdir. Miktar itibari ile en bol ve önemlisi A kaynağıdır. Ondan sonra B kaynağı gelir. Kaynakların debisi dakikada 23,5 litredir. Bir kaç kilometrekare saha dâhilinde bir hayli kaynak mevcuttur. Kızılay Derneği tarafından pek modern tesisatla şişelere doldurulan maden suyu ülkenin her tarafına sevk edilmektedir. Ayrıca maden suyundan toplanan fazla CO2 gazı ile yine maden suyunda kullanmak suretiyle kaynağın mahallinde soda imal edilmektedir (Çağlar, 1961, s, 639).

Afyonkarahisar Maden Suyu kaynaklarının kullanılışı tarih öncesi devirlere kadar dayanır (Çağlar, 1961, s, 639). Bu su kaynağından faydalandığına dair kanıtlara rastlandı. Bu minvalde Hititler “ Bakır Çağına” ait çanak çömlek parçaları bulundu. Ablak Hüyük Sitesi halkınca bu suyun insan ihtiyaçları için kullanıldığı ve ağaç oluklarla suyun yerleşim yerlerine akıtıldığı düşünülmektedir. Romalılar, Ispartalılar, Yunanlılar miyahi madeniyeyi (maden suyunu) işlemişlerdir. Bilhassa Anadolu medeniyetlerinden Frigya başkenti Ayaz Köyünün yakınlarında bulunan Metropolis mevkiinde maden suyu işletmesi ile alakalı kalıntılara rastlanıldı. Maden sularını kullanıma hazırlamak için donanımlı imalathaneler yapıldı. 19. yüzyılda maden suyu kullanımı giderek artmaya başlamıştı. Hastanelerde özellikle çocuk hastalıklarında maden suyu bir şifa, bir iksir olarak ilaç gibi kullanılmaktaydı. Avrupa'nın birçok ülkesinde de bu yıllarda maden suları hastanelerde kullanılmaktaydı. Afyonkarahisar'da temin edilen Karahisar-ı Sahib Maden Suyunun da, Hamidiye Etfal Hastahanesi'nde özellikle tüberküloz hastalığının tedavisinde iyi sonuçlar verdiği görülmüştür (Hamidiye Etfâl Hastahane-i Âlisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi [HEHAİMT], 1904, s. 313). Bunun dışında diyabet, hazımsızlık ve sindirim sistemi rahatsızlıklarına iyi geldiği ve yabancı maden sularının tercih edilmediği, yerli maden sularının tercih edildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla yerli üretim milli içeceklerin kullanılması hassasiyetinin de var olduğu görülür.

2. Osmanlı Dönemi'nde Afyonkarahisar Maden Suyu

Osmanlı Dönemi'nde Afyonkarahisar Maden Suyu hakkında ilk resmi kayıt 1301 (1884) Hüdâvendigâr Vilayet Sâlnâmesi'nde verilmiştir. 1301 (1884) Hüdâvendigâr Vilayet Sâlnâmesi'nde Karahisar Maden Suyunun özellikleri şu şekilde anlatılır; “*Afyonkarahisar'a üç buçuk saat mesafede Gazlıgöl namlı ılıca civarında Ekşi Su namıyla meşhur iki mah (ay) süre kadar bir su olub Memelik-i Şahaneye ve ecnebiye de bulunan madeni sular ile Çitli suyundan daha kuvvetli ve hasseli olduğu ve bunun hazm ve midrar ve ... meftah ve def'i-i suğra sarf olmakla beraber usret ve sui hazmı ve hissât-ı müşane ve safra-i ve bel soğukluğu ve bu gerek karaciğer hastalıklarını im'ada semmini def' ve hasulunu men' etmek hassalarını haiz bulunduğu memleket tabiatından ifade kılınmıştır.*” (Hüdâvendigâr Vilayeti Sâlnâmesi [HVS], 1301, s. 326). 1880 ve öncesi devlet salnamelerinde Karahisar Maden Suyu hakkında bilgi yoktur. Fakat Gazlıgöl'de bulunan ılıçalardan bahsedilir (HVS, 1927, s. 171).

Saray kimyageri tarafından 6 Eylül 1888'de Padişaha sunulan raporda; Osmanlı coğrafyasının maden suları bakımından zengin olduğu, buna rağmen bu zenginliğin yeterince iktisadi olarak değerlendirilemediği izah edilmektedir. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Y..PRK.SGE, 3_19_1). Bu rapor üzerine, Osmanlı devlet adamları bu rapora dayanarak bu konuda birçok faaliyet gösterdiler.

1893 senesinde bazı birikinti suların (muhtemelen maden sularıdır) insanları rahatsız edecek derecede pis koktuğunu için bu suların üzerinin kapatılması gerekmektedir. Bu çalışmanın yapılması içinde 500.000 kuruş lazımdı. (BOA, BEO_167_12460_1_2). Bu tür olaylarla bölgedeki sular gündeme gelmeye başladı. 14 Temmuz 1893 tarihli belgede, Hamidiye Etfal Hastahanesi tabibi İbrahim Bey tarafından bildirilen malumata göre; “*Tabib bin başı Ömer Fuad Bey, icracı yüz başı Ali Efendi, tabib Seyid Paşa mulazim Hayri Bey kulları Afyon Karahisar'ına maden suyu için azimet (yola çıkmak) edeceklerini bildirdi.*” (BOA, Y..PRK.SH, 4_28_1). Afyonkarahisar'a maden suyunu incelemelerde bulunmak için gidecek olan Hamidiye Etfal Hastahanesi doktorları Sultan II. Abdülhamid'in emirlerini beklediler. Bu istek olumlu görüldü. Maden sularını incelemek için bu doktor heyeti bölgeye gönderildi. Doktorlar bölgedeki maden suları ile ilgili bir çok olumlu rapor hazırladı.

25 Kasım 1902 tarihinde Hamidiye Etfal Hasta Hane-i Aliyyesi Ser Tabat-ı Alisi tarafından Karahisar Maden Suyu Hastahanesinin kimyahanesinde dikkatlice tahlil edildi. “*Evsaf-ı (vasıfları) umumiyesi itibarıyla: şeffaf, berrak, ta'mı latif rayiha-i keriheden (pis koku) ari müferreh ve gazlı bir sudur.*” Denilerek maden suyunun öne çıkan özellikleri belirlendi.

Tablo 1. Hamidiye Etfal Hasta Hane-i Aliyye Ser Tabat-ı Âlisi Tahlil Sonuçları; (HEHAİMT, 1904, s. 26).

Sani Karbonat Sodyum	3.141
Karboniyet-i Kalsiyum	0.278
Karboniyet-i Magnezyum	0.0581
Karboniyet-i Potasyum	0.3349
Klor Lityum	Biraz Miktar
Alüminyum	Biraz Miktar
Hamızı Hadid	0.011
Silis	0.02
Yekün	3.8420
Serbest Hamız-ı Karbon	1.555
Hamızı Karbon Mecmuu	3.5

Hamidiye Etfal Hastahane-i Aliyyesi kimyageri Binbaşı Ali Rıza 15 Aralık 1902 yılında tahlil neticelerinde bu maden suyunun Avrupa maden sularından içerik bakımında zengin olduğu, ülkeye yurt dışından Kafkasya'dan ithal edilen sular ile kıyaslanamayacağı, bu maden suyunun birçok hastalığa iyi geldiğini raporunda ortaya koydu. Yine Avrupa maden sularından hem fiyat hem de kalite yönünden Afyonkarahisar Maden Sularının revaçta olacağını beyan etti (HEHAİMT, 1904, s. 26). Maden suyunun, Hamidiye Etfal Hastahanesi, Yıldız Hastahanesi ve Gümüş Suyu Hastahanesinde tedavi gören hastaların tedavisinde olumlu neticeler görüldüğünü Hamidiye Etfal Hastahane-i Aliyyesi 24 Mayıs 1903 tarihli heyet raporunda dile getirildi (HEHAİMT, 1904, s. 27). Hamidiye Etfal Hastanesi: “*Su-i hazm(sindirim bozukluğu) midevi ve me'aide fakr'ud-demde, böbrek, karaciğerinizle ve kumlarında göğüs nezlelerinde kan bozukluğundan mütevellit emraz-ı cildiyede, mesane hastalıklarıyla müzmin, romatizma nıkris fart-ı semanede(eklem ağrıları) tesarita-ı şifayesi muhakkak ve ecnebi maden sularının kâffesine müreccahdır.*” Afyonkarahisar Maden Suyunun öne çıkan özellikleri piyasaya sürülen şişelerin üzerindeki reklam ile tanıtıldı (HEHAİMT, 1904, s. 26).

Hastane-i Aliyyede Afyonkarahisar-ı Sahib maden suyu ile tedavi olunan çocuklar (HEHAİMT, 1904, s. 107).

5 Temmuz 1903'te Afyonkarahisar Kimyageri Ali Rıza Bey, mühendis Tevfik Bey ve Saray memurlarından Mösyö Frencini Berman ile suyun değerini tespit etmek için suyun bulunduğu bölgede araştırma yapıldı. Bu araştırmalar yapılırken, işletme için gerekli binalar, misafir haneler yapılmaktaydı (HEHAİMT, 1904, s. 27).

1903 yılında Padişahın emriyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallimlerinden Kimyager Ali Rıza Bey tarafından maden suyunun tahlili yeniden yapıldı. Tahlil sonuçları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Muallimlerinden Tevfik Vacid Bey tarafından yazılan ve H.1324 M. 1909 tarihinde basılan “Umumi Telhisi Fenni Tedavi” isimli kitapta ilk kez yayınlandı.

Tablo 2, Bu rapor şu şekildedir: (Aygen, 1979, s, 181).

Tahlili Yapan: Kimyager Ali Rıza	
Tahlil Tarihi: 20.12.1318 (1903)	
Bir litre Suda	
Natrium Bikarbonat	3,30711
Lityum Bikarbonat	0,02613
Kalsiyum Karbonat	0,93040
Strontium Karbonat	0,00602
Magnesium Karbonat	0,09180
Natrium Klorid	0,12253
Kalsiyum Klorid	0,13860
Hamızı Sadisi Hadit	0,01100
Hamızı Silisyum	0,03200
Hamızı Karbon serbest	2,22400
Hamızı Bor Eser	
Toplam	6,88959
Hamızı Karbon Mecmuu	3,50000
İzafi siklet	1,003
Sıcaklık	16 C.

Bu maden suyu binlerce yıldan beri insanlara şifa kaynağı olarak hizmet etmiş; mide, bağırsak, karaciğer, safra kesesi ve böbrek hastalıklarının tedavisinde işe yaramıştır. İçilerek kullanılan su serbest asit karbonca, kalevi karbonat, bikarbonatlarca zengin, ayrıca bromür ve iyodür iyonlarıyla lityum tuzunu muhtevi radyoaktif bir maden suyudur (Çağlar, 1961, s, 639). Scherrer'in Afyonkarahisar Maden Suyu inceleme raporunda, bu maden suyu dünyanın en kaliteli sularıyla özellikle isim yapmış Fachingen, Preblau, Bilin ve Vichy ile eşdeğerde olduğu bildirdi (Aygen, 1979, s, 223-226).

Tablo 3, İşbu Maden Sularının Terkiplerini Mübeyyen Cetvel (Kimyasal İçeriği) (HVS, 1325, s. 95).

Ahvâl-i tabiiye ve Mevâd-ı Mürekkebesi	Karahisâr
Derece-i Hararet (santigrat)	16
Kesâfet	1,003
Bir litresinde yani takriben bir kilogramında bulunan	Gram
Hamız-ı fahm	3,500
Sâni fehmiyyet-i sod	3,30711
Sâni fahmiyyet-i potas	-
Sâni fahmiyyet-i kelis	0,27100
Sâni fahmiyyet-i hadid	-
Sâni fahmiyyeti mağnezi	0,09180
Kebritiyyet-i sod	-
Fosroriyyet-i sod	-
Klor sodyum	0,12253
İyot sodyum	-
Magnez	Az
Silis	0,02800
Sâni fameiyyet-i magnez	-
Mevâd-ı uzviye münhalle	-
Hamız-ı yeknim hadid	0,01100
Klor potasyum	0,13860
Alevnin (aleminyum)	Az
Sâni fahmiyyet-i lityum	0,02613
Fahmiyyet-i Astranasyum	0,00602
Yekün	7,47004

Karahisar Maden Suyunun ikinci tahlili 1906 yılında, Paris'te, Laboratoire des Resherches Medicales'de yapıldı. Bu verilerin bazıları bu sonuçlardan alınmıştır.

3. Osmanlı Dönemi'nde Afyonkarahisar Maden Suyu İmtiyazı

Osmanlı Dönemi'nde Afyonkarahisar Maden Suyu imtiyazı hususunda Afyonkarahisar bölgesindeki maarif yönetimi ile Hamidiye Etfal Hastahanesi arasında bir rekabet söz konusu olmuştur. Osmanlı Devleti baştan itibaren bu gibi maden sularının imtiyazını şahıslara devretmekten ziyade genelde kamu kurumlarına vermiştir.

“Hüdavendigâr vilâyet-i celilesine tabi Karahisar-ı Sahib sancağının nıfıs-ı Karahisar kasabası dahilinde ve Anadolu Demiryolunun Eskişehir Konya kısmı güzergahında vaki Gazlı Göl hamamları civarında nebean eden miyah-ı madeniye imtiyazını uhdelerine ihale ve tefvizi hakkında bazı ifadat ve tefsilatı havi Anadolu Demiryolu ser komiseri Hayreddin ve Ziraat Bankası Muhasebe Kalemi Mümeyyizi Mehmed Reşad Bey tarafından bir arzu hal verildi.” (BOA, 1108_83031_1). 10 Nisan 1898 tarihli, orman, maden, ziraat bakanlıklarına yazılan bu isteğe olumlu cevap verilmedi. Bu yıllarda bu işletme kamu yararına faaliyet sürdürmekteydi (BOA, MF.MKT, 223_6_1). Daha önceleri olduğu gibi 28 Aralık 1899’da kamu kurumları dışında ihale edilmesi uygun görülmemekteydi (BOA, MF.MKT,483_15_1). Gazlıgöl Hamamına on beş dakika mesafede Çitli suyu gibi ekşi su diye tabir edilen yerden çıkan maden suyunun (HVS, 1316, s. 368). Kullanım hakkı Sultan Abdülhamid tarafından kamu hizmeti gören Hamidiye Etfâl Hastahâne-i Âliyyesi uhdesine verildi (HVS, 1325, s. 95).

Hamidiye Etfal Hastahanesine verilen Karahisar Maden Suyu'nun alım ve satımı için Hamidiye Etfal Hastahanesinde Heyet-i İdare Azalığı 13 Mart 1904’te oluşturuldu (BOA, Y..MTV, 257_80_1). Böylece maden suyunun değerlendirilmesinde önemli bir adım atıldı. 24 şişelik kasalar ve tatar arabaları ile Afyon’a getirilerek Uzunçarşındaki Akosman Mağazasında şişesi 100 paraya, maden suyunun bir kasası 60 kuruşa hastane adına satıldı (Aygen, 1979, s, 183).

11 Ağustos 1905’te Etfal Hastahanesine bırakılan imtiyaz hakkının Afyonkarahisar mahalli maarif idaresine bırakılması talep edildi. 2 Ağustos 1910’da Bursa Valisi adı geçen maden suyunun gelirlerinin maarif idaresine bırakılmasının kanuni izahını yaparak gereğinin yapılmasını istedi. Bu isteğin kabul olunmayacağı ortaya konuldu (BOA, B.E.O, 3793_284473_3). Etfal Hastahanesine verilen Karahisar-ı Sahib Maden Suyunun, mahalli maarif idaresine terki konusundaki teklifin yerine getirilmesinin uygun olmadığı bildirildi (BOA, B.E.O, 3800_284996_2). “Zikr olunan tezkirede varidatı vaktiyle ba-irade-i seniyye mekatib-i iptidaiye-i mahalliyenin idaresine terk edilmiş olan mezkûr maden suyunun zahire ihracı ve tahlili için mahallince hayli masraf ihtiyar olunmuş olduğu halde bir aralık yolsuz muamele ihtiyarıyla hastahane idaresine alınmış olmasına ve Karahisar Sahib’de mevcut ve nizamname-i mahsus mucibince idareleri mahallerine aid olan mekatib-i iptidaiye maaş ve masraf karşılığı bulunan mezkûr maden suyu varidatının Dersaadet’te bulunması itibariyle esasen idaresi şehremanetine aid olmak lazım gelen Etfal Hastahanesine nakli doğru bir muamele olmadığı derkâr bulunmasına nazaran bunun iadeten cihet-i maarife terk ve tahsisi esbabının istihsalı meclis ve muhasebeden ifade kılındığı beyanıyla muktezasının ifası lüzumu gösterilmiştir.” Aftonkarahisarda bulunan maden suyunun gelirinin mahalli ilkokullara ait olduğu iddia edilmiş. “İktisası lede’l-müzakere gerçi nezaretçe Karahisar Sahib karyesinde nebe’an eden mezkûr maden suyunun varidatı vaktiyle ba-irade-i seniyye mekatib-i iptidaiye-i mahalliyenin idaresine terk edilmiş olduğu beyanıyla bunun iadeten cihet-i maarife terk ve tahsisi icab edeceği beyan ediliyorsa da zikr olunan maden suyunun kâffe-i imtiyazı ba-irade-i seniyye Etfal Hastahanesine terk ve tahsisi olunduğu ve bu kere Osmanlı Etfal Hastahanesi namını alan mezkûr hastahane dahi ... muraza-i etfalın icra-yı müdavatına mahsus bir müessese-i Hayriye olmakla beraber hadise-i ahirede mecruhin gazat-ı askeriyenin tedavileri emrinde hayli hidematı meşhud olduğu gibi mezkûr hastahanesinin ehemmiyeti mekatib-i iptidaiye-i mahalliyenin derecesinden dûn olmayub belki efsun bulunduğu cihetle mezkûr maden suyunun masarif-i lazimesi varidat-ı mahsusa-i sairesiyle de taht-ı te’mine alınmış olan umur-ı maariften ziyade müessese-i mezkûre uhdesinde bırakılması daha münasib olacağından ana göre maarif nezaretine tebligat icrası ve bir de mekatib-i ibtidaiyenin te’min idareleri hakkında hükümetçe bir kanun layihası derdest-i tazim bulunduğundan mezkûr nizamname ahkâmının mevki’-i tatbik ve icraya vaz’ına kadar zikr olunan mekatib-i mahalliyenin seddine mahal bırakılmaksızın te’min-i idareleri için başka bir karşılık tedarik ve tahsisi esbabının istikmaline tevessül edilmesi lüzumunun vilayete liecli’t-tebliğ alaka-i nezaret-i müşarunileyhaya iş’arı tezekkür kılındı ol babda emr u ferman hazret-i men lehü’l-emrindir.” Afyonkarahisar-ı Sahib Kasabasında zuhur eden maden suyunun kullanım imtiyazı ve geliri Maarif’ten ziyade Etfal Hastahanesi uhdesinde bırakılması münasib olacağı devletin kurumlarına 5 Ağustos 1909’da bildirildi (BOA, B.E.O, 3620_271442_2_1). 9 Haziran 1909’da bu minvalde yine yaralı askerlerin tedavisinde mahir olan Etfal Hastahanesi adına imtiyazın devam ettirilmesi yönünde görüş bildirilmiştir (BOA, B.E.O, 3576_268136_2). 11 Ocak 1910 tarihinde Karahisar-ı Sahib Maden Suyu Etfal Hastahanesine imtiyazı devam edildi¹. (BOA,

¹ Karahisar maden suyu hakkında : Karahisar Sahib kasabasında nebe’an edub imtiyazı ahiren Etfal Hastahanesine verilmiş olan maden suyunun Karahisar Maarif idaresine iadeten tahsisi kabil olamayacağı hakkında Şura-yı Devlet Maliye ve Maarif ve Nafi’a dairesinden tevdi’ buyurulan mazbataların suretinin leffiyile maden suyu esas-ı temellük ve tasarruf nokta-i nazarından Maarif idaresine aid olub bu hak mekteb kanununun idare-i mezkûreden nez’i mahalli mekatib-i ibtidaiyesinin kapanmasını mücib olacağından ve mezkûr suyun mahalli Maarif idaresine iadeten tahsisi lüzumunu havi bu kere de cevaben ve ekiden varid olan tahriat leffen takdim kılınmış olmağla menut-ı re’y-i sami-i sadaretpenahileridir ol babda. 18 Temmuz 1910 (B.O.A, DH_ID_00103_00012_003_001).

Dahiliye Nezaret-i Celilesine, Devletlü efendim hazretleri, 29 Temmuz sene (1)326 tarihli ve 1299 numaralı tezkire-i aliyyelerine cevabdır. Karahisar Sahib kasabasında nebe’an eden maden suyu imtiyazının Etfal Hastahanesine verilmiş olmasından dolayı Hüdavendigâr vilâyetince evvel ve ahir vuku’ bulan i’tirazat üzerine Şura-yı Devletçe bi’d-defe’at tedkikat-ı lazime ifa olunarak mezkûr suyun mahalli Maarif idaresine terk ve tahsisi hakkındaki iş’arı vilâyetin terveci kabil olamayacağına karar verilmiş ve keyfiyet makam-ı icraca tasvib ve tebliğ edilmiş olmasına nazaran karar-ı vaki’i vilâyet-i müşarunileyhaca serd-i itirazat ile te’hir-i icrasında ısrar edilmesi gayr-i caiz

B.E.O, 3690_276694_2). İmtiyazının Hamidiye Etfal Hastanesi'nden alınıp, yeniden Maarif Nezâretine verilmesi, maden suyunun gelirinden mahalli okulların faydalanması istenilmiş ve mahalli maarife şişe başına on para verilmesi talep edilmişti (BOA, B.E.O, ŞD, 1607_38_1). Böylece bölge okullarının gelir elde ederek kapanmayacağı hakkında, Afyonkarahisar mebuslarından gelen talep, 10 Ekim 1912'de bir kez daha ret edilmişti (BOA, MV, 169_81_1). 12 Ekim 1912'de maden suyunun gelirinin Etfal Hastahanesi uhdesinde bırakılmasının mahalli okulların kapanmasına neden olacağı savunması yapılmış olsa da maden suyunun imtiyazı Etfal Hastahanesi üzerinde olmaya devam etmiştir (BOA, B.E.O_4097_307263_1_2), (BOA, B.E.O_4097_307263_2_1).

23 Haziran 1912'de Hüdavendigâr Vilayeti Valisi adına maarif müdürü tarafından yazılan arzuhalde; Hamidiye Etfal Hastahanesi uhdesinde bulunan maden suyundan Afyonkarahisar ve çevresindeki halkın mahrum kaldığı, sağlık kurumları idaresi livada halkın ihtiyacını temin edecek miktarda maden suyunun bulunmadığı ve bu ihtiyaçları karşılanması için yeterli miktarda su bırakılmasını istedi (BOA, B.E.O_4097_307263_6_1). Bu makul istek yerine getirilerek bölgede bulunan insanların ihtiyaçları karşılanmıştır.

4. Osmanlı Dönemi'nde Afyonkarahisar Maden Suyu İşletilmesi

Afyonkarahisar Gazlıgöl'de bulunan maden suları civarına, buraya gelecek olan ziyaretçilerin konaklamaları için konutlar yapılması kararı alınmıştı (BOA, B.E.O_2010_150696_1_1). Bu konutların masrafları ise 23 Nisan 1898 tarihli layiha ahkâmına uygun olarak tahsil edilmesi istenmişti (BOA, B.E.O_2070_155206_3_1). Bu pavyonların inşası bölge ve ülkenin menfaatine olacağından yerel yöneticiler tarafından yapımı dikkatle takip edilmiştir (BOA, I_HUS_102_6_2_1). 31 Ocak 1903'te Konya vilayetinde Gazlıgöl Maden Suyu gözünde inşa olunacak pavyonun faydalı eser olacağından, inşasının süratle tamamlanması istendi (BOA, I_HUS_102_6_1). Çünkü buradaki sıcak ve soğuk maden sularından insanların fayda sağlamaları için üretim alanlarının yanında insanlar için kalacak yerler gerekmektedir. Bu gibi sosyal donatı alanların Osmanlı Dönemi'nde bu tarihlerde gündeme gelmiş olması aynı zamanda maden sularının ehemmiyetinin de farkına varıldığının göstergesidir.

İmtiyazı Etfal Hastahanesine verilen Afyonkarahisar maden suyunun taşınması için Anadolu Demiryolu şirketi ile mukavele 21 Temmuz 1903 yılında yapıldı. 21 Ekim 1906'da Ticaret ve Nafi'a Nezâret-i Celilesinin Şurayı Devlete havale olunan tezkiresi şu kararı ihtiva ediyordu. *“Karahisar sahib-i kurbunda nebe'an edüb kâffe-i imtiyazı Hamidiye Etfal Hastahane-i 'Alisine ihsan buyurulan maden suyundan boş veya dolu olarak sevk edilecek şişe sanduklarının demir yol ile meccanen (ücretsiz) nakli ve menba'ında bulunacak iki memura ikinci mevki'den birer paso i'tası Anadolu demir yolu kumpanyasına lede't-tebliğ boş şişelerin meccanen (ücretsiz) ve paso i'tasına muvafakat olunarak dolu şişelerin beher (herbiri) tonundan tarife gerginçe dört yüz iki kuruş ücret alınmak iktiza (lüzum) ettiği halde iki yüz ve rıhtımdan geçirildiği takdirde yirmi bir buçuk kuruş ücret alınub...”* (BOA, I_TNF_14_27_2_1). Afyonkarahisar Maden Suyunun nakliyesinde Anadolu demir yolu kumpanya tarifesi uygulanmaya başlandı. Bütün bu teşvikler Afyonkarahisar Maden Suyunun pazarlarda güçlenmesine zemin hazırladı.

Maden suyuna talep ve rağbet günden güne artmakta, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Fransa gibi ülkelerden maden suyu ithal edilmekteydi. İthalatın önüne geçmek için ülke içinde maden suyu üretimine hız verildi. 1903'ün son altı ayında yalnız İstanbul'da 120.000 şişe kadar satılıp, 60.000 kuruş gelir elde edildi. Bundan sonra İstanbul'da 200.000 şişe ve yurt dışı ve içinde ihracatı için 800.000 bin şişe maden suyu imal edilecekti. Bu yıllarda Fransa Viş ve Avusturya maden sularının senelik 10-12 milyon şişe üretimi olmaktaydı. Bir milyon şişe, mantar ve etiketin Avrupa'dan bir fabrika ile anlaşılacak ürünün bir yerden tedarik edilmesi için teşebbüs edilmesi gerektiği bildirildi. Bu şekilde bir alım yapılır ise 31.000 Frank tasarruf edilecekti. Yani bu ürünleri üreten bir fabrika yoktu. 19 Nisan 1904'te Hamidiye Etfal Hastahanesi yönetimi tarafından Hazine-i Hassa-i Şahane Nezaret-i Aliyyesine gönderilen arzuhalde bu siparişlerin gerçekleşmesi için hazineden gerekli destek istendi. Bu destek sağlanmaz ise hali hazırda 200.000 şişe ile İstanbul'da yapılan ticarete sadece 500-600 lira elde edilecekti. Dışarıya da bir şişe suyun satılamayacağı ihtarı yapıldı (BOA, Y..MTV_259_120_2). Afyonkarahisar Maden Suyunun iç ve dış pazarlara ihracını yapmak için gerekli olan

olduğundan vilayete tebligat-ı kat'iyeye ifasına himmet buyurulması siyakında tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim. Fi 10 Şaban sene (1)328 ve fi 3 Ağustos sene (1)326. M 16 Ağustos 1910 (B.O.A, DH_ID_00103_00012_005_001).

Karahisar maden suyuna Maarif idaresinin kat'iyen men'-i müdahalesi 5 Ağustos sene (1)326 tarihli ve 591 numarolu tahrirata zeyildir. Menafi'-i Etfal Hastahanesine metruk olan Karahisar maden suyunun Mahalli Maarif idaresine aidiyetinden bahis ile orada su imla etmekte olan memur-ı mahsus hakkında müşkilat gösterilmekte olduğu iş'ar-ı vaki'den anlaşıldığı beyanıyla mahalline tebligat-ı kat'iyeye ifası lüzumu şehremanetinden ba-tezkire izbar edilmiştir. Evvel ve ahir tebliğ kılınan Şura-yı Devlet kararına ve bu babdaki emr u iş'ar-ı samiye nazaran müdahale-i vaki'anın men'-i zımında mahalline tebligat-ı kat'iyeye ifa ve neticesinin inba buyurulması babında 18 Ağustos 1910 (B.O.A, DH_ID_00103_00012_006_001).

bir milyon şişe, mantar kapsülü ve etiket ithalatı yapılması kararlaştırıldı. Bu ithalatın yapılması için banka kredisine başvuruldu. Hamidiye Etfal Hastahanesi, ilk taksit borcunu Bank-ı Osmaniye'den 3.000 liralık cari hesap açılarak karşılanması kararlaştırıldı, bu hesaba karşılık maden suyunun geliri gösterildi. Bu şişelerin tedarik edildiği takdirde Hastane yıllık 5.000 lira kadar istifade olmakla beraber Bank-ı Osmani'de 31.000 frank tasarruf edeceği hesap edildi. Maden suyuna pazarlarda rağbetin kesilmesiyle gelirin düşmemesi adına derhal maden suyu için gerekli malzemenin alınması, adı geçen banka tarafından kredi desteğinin yapılmasına 14 Haziran 1904'te karar verildi (BOA, Y..MTV_260_190_1). Maden suyu imalatı için gerekli olan şişe, mantar ve etiketler ithalat yolu ile tedarik edildiği gibi, bu ithalat genelde Almanya'dan yapılmaktaydı (BOA, Y..MTV_36_00065_5).

Hamidiye Maden Sularının sermayesi ve gelirinin miktarı;

Sene	Kuruş
1903	49.384.625
1904	51.341.760
1905	50.943.020
1906	65.180.377
Toplam	216.849.782

Karahisar Madeninden Hastahane-i Şahanelerine verilen Maden Suyunun tutarı:

1903	10.234.00
1904	35.710.625
1905	21.449.610
1906	8.739.000
Toplam	76.134.185
	292.983.970

Karahisar Sahib Maden Suyunun geçen 1322 (1906) senesi nihayetine kadar 4 senelik temattuat (kazanç) dönemi beyan edilen 4 sene zarfında hastaneye verilen maden sularının kıymeti dahi zammıyla 292.983.970 kuruş oldu. 1.322.00 lira nakid mevcut, 169 liralık demir baş eşya, 293 liralık boş şişe ve mantar, 126 liralık maden suyu ve 397 lira derdest tahsil matlubatıyla sermaye tutarı toplamda 2.307 liraydı (BOA, Y..PRK.KOM, 16_22_1).

Afyonkarahisar Maden Suyunun işletilmesi için yurt dışından tedarik edilecek alet ve edavat, (BOA, İ..RSM, 23_1), maden suyunun İstanbul'a ülke içine ve ülke dışına ihracında uygulanan gümrük tarifesinden muaf olacağı kararı 3 Haziran 1906'da alındı (BOA, Y..PRK.SRN, 5_78_1). Bu karar ile Afyonkarahisar Maden Suyu iç piyasada ucuz bir şekilde tüketilebilecekti. Ve aynı zamanda yabancı maden suları ile kolayca rekabet edebilme gücüne sahip olacaktı. 8 Mayıs 1908 tarihli bilgide, maden suyuna lüzum olan şişe ve mantarların seri bir şekilde siparişlerin bedelleri, Osmanlı Hazine-i Hassa (hazine) tarafından ödenmesi emri verildi (BOA, Y..PRK.SRN, 5_78_1). Böylece devlet desteği sağlanarak işletmenin ayakta durmasına ve yabancı maden suları ile rekabet etmesine imkan verilmeye çalışıldı.

Mehmed Ziya Bey seyahatnamesinde maden suyu hakkında 1910 ilkbaharında şunları söyler; "Gazlıgöl Hamamına bir çar yek (15 dakika) mesafede Çitli suyuna müşabih (benzeyen) ve (ekşi su) tabir olunan bir madeni su nebean (çıkmaq) etmekte olduğundan şişeler derununda olduğu halde dâhilde sarf ve istihlak (kullanmak) edildiği gibi Avrupa'ya dahi gönderilmektedir. Bu maden suları padişah tarafından mekteb-i ibtidaiyeye (ilk okul) bırakıldığı için bakım ve onarımı iyiydi. İlk ve sonbaharda İzmir, Aydın ve çevre vilayetlerden buraya 5-10 günlüğüne şifa ve istirahat etmek için gelenler vardı. Bu insanların buralara ulaşımını temin etmek için Karahisar-İzmir arası Osmanlı Şimendifer Kumpanyası muntazam seferler düzenledi. Gazlıgöl mevkinde katar seferleri düzenledi. Buralardan nebean eden maden sularının harice nakil ve revâcını teshil (kolaylaştırmak) ve tezyid için civarat-ı nakliyyeyi dahi tenzil (düşürme) etmek suretiyle memlekete karşı ibraz-ı hayr hevahi eylemişti. Maarife hizmet etmek arzusuyla, usul ve vasıta-i fenniye dairesinde tahlil edilerek aldığım raporun bir suretini Komisyon Başkanı Ahmet Efendi'ye göndermiştim.

Gazlıgöl Maden Suyunun Raporu;

Potasyum: Karbonit halinde mevcuttur.

Sodyum: Karbonit halinde vardır

Kebrityet (Kükürt): Gayet cüz'i (az)miktarda vardır

İmlah-i kelise (Kireçli) ve magneziye tuzlar: Kafi miktarda

Klor sodyum(adi tuz): Litrede 0,3 desigram

Netice: Tahlil edilen bu su, kali (alkali) karbonatlı bir maden suyudur (Ziya Bey, 1328, s. 207-208).

5. Cumhuriyet Dönemi'nde Afyonkarahisar Maden Suyu

Birinci Dünya savaşı döneminde Afyonkarahisar Maden Suyu üretimi düşmüştü. Milli Mücadeleden sonra Ali Rıza adlı bir emekli subay özel idareden maden suyunu kiralayarak bir müddet işletti. Kısa bir süre sonra işletmeyi H. Mollaoğlu kiraladı. Bundan sonra Afyonkarahisar Hususi Muhasebesine geçmişti (Aygen, 1979, s. 183).

19 Mart 1923'te Hilal-i Ahmer Dairesi'nin arzualinde; *"Bu maden suları Hilal-i Ahmer gibi bir müessese tarafından işletildiği takdirde memleket-i şeriatı mecdiye tevfiikkaten imal edilmiş maden suları temin etmeleri suretiyle himmeti umumiye ve memleket inkişafa iktisaden hizmet edileceği Hilal-i Ahmer nezdinde iş bu teşebbüs bir propaganda vasıtası teşkil edileceği hakkında bu maden sularının cemiyetimize terki halinde eşhasların veya şirketlerin mükellef buldukları rüsumu terk etmeleri şartıyla mezkûr suların cemiyetimize terki hususunda teşebbüsat ve hamiyet-i devletlerinden himmet istenir."* (BOA, HR.İM, 69_36_1). Hilal-i Ahmer Cemiyeti yönetimi tarafından, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine gönderilen istekte, Afyonkarahisar ve Çitli Maden Suyu gibi milli zenginliklerin önemi belirtildi. Bazı özel şahıslar veya şirketler tarafından işletilmekte olan bu maden suyunun imtiyaz devrinin Hilal-i Ahmer Cemiyeti uhdesine verilmesinin uygun olacağı bildirildi. Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu doğal zenginliğin farkına vardı.

10 Haziran 1926 tarih ve 927 sayılı, *"sıcak ve soğuk maden sularının istismarı (işletme) ile kaplıcalar tesisatı hakkında kanunun"* ile ilgili kaynakların işletilmesi devlete geçti. Bu kanun çıkmadan evvel önemli maden suları önemli devlet kuruluşlarına ihale edilmişti. Afyonkarahisar Maden Suyu 12 Nisan 1341 Tarih ve 608 numaralı kanunun birinci maddesine göre 60 sene müddetle Hilal-i Ahmer Cemiyeti namına ihalesine 17 Nisan 1926'da karar verildi (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 30-18-1-1_21_64_7_17). Ekim 1926 tarih ve 4223 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile gelir getirmesi amacıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti uhdesine verildi (B.C.A, 30_18_01_02_271_66_19-1). Hilal-i Ahmer Cemiyetinin önemli gelir kalemlerinden biri Afyonkarahisar Maden Suyu oldu (Hakimiyet-i Milliye, 7 Nisan 1932). Milli Mücadele sırasında Afyonkarahisar'da böbreklerinden rahatsızlanınca Gazlıgöl'den getirilen maden suyunu içerek sağlığına kavuşan Gazi Mustafa Kemal Paşa, bizzat sermayesini vererek Afyonkarahisar Gazlıgöl Beldesinde bir fabrika kurulmasına himaye etti. Maden suyu kısa bir süre sonra işletmeye açıldı. 1929 yılında Numune Hastahanesine buradan tedarik edilen 3.500 şişe maden suyu verildi (Hakimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1929). Bu durum maden suyunun tarihi vazifesine uygun bir hareketti. Osmanlı Döneminde 'de Hamidiye Himaye-i Etfal Hatahanesi gibi kamu hizmeti yapan kurumları maden suyu gelirleri ile desteklenmekteydi.

Afyonkarahisar Maden Sularının 1929'da satış fiyatı; 1 litrelik 50 şişe olan bir sandık 14 liraya, yarım litrelik 100 şişe olan bir sandık 18 liraya satılırdı. Boş şişler 5 kuruşa ve boş sandıklar 50 kuruşa geri alınırdı (Hakimiyet-i Milliye, 8 Eylül 1929). 1900'lü yılların başında bir litre cam şişe 3 kuruşa satılırdı.

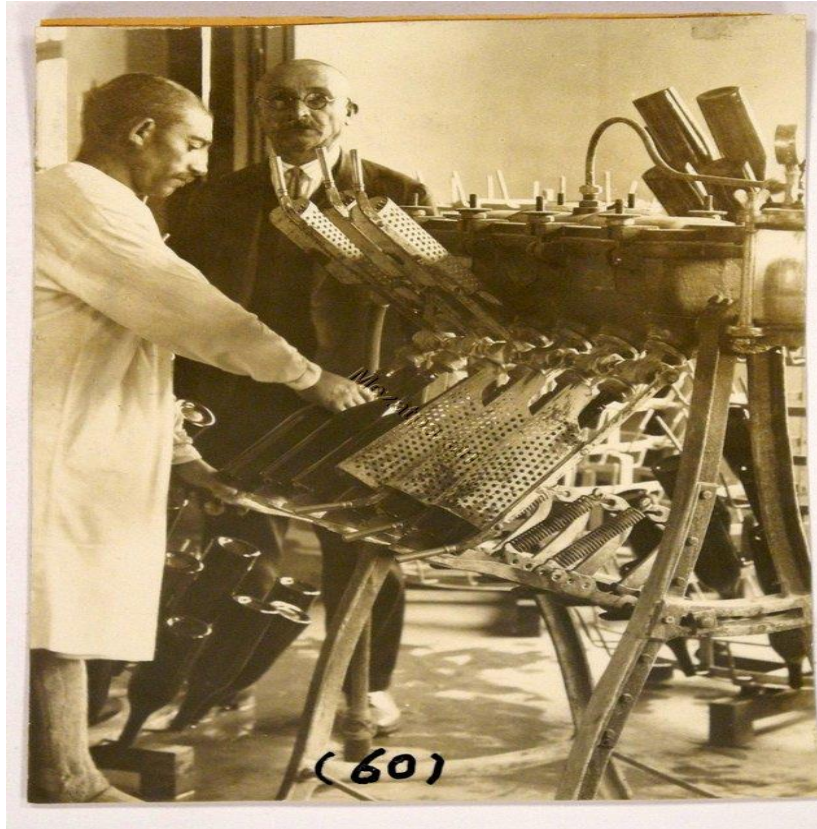
16 Mayıs 1929 tarihli Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde; *"Maden sularımız bizi sıklık mahrumiyete uğrıyor, bilhassa maden suyuna muhtaç olan hastalar her nedense istedikleri zaman maden suyu bulamıyorlar. Yerli maden sularının sahipleri kimlerse dikkatlerini celbederiz."* deniyordu (Hakimiyet-i Milliye, 16 Mayıs 1929). Bu yazıdan anlaşıldığına göre Ankara'da maden suyunun kısıtlı olduğu ve ihtiyaç sahiplerinin maden suyuna ulaşamadığı bilgisi verilmekteydi. Ülkede maden suyu talebini karşılamak için 1183 İngiliz Lirası tutarındaki 200.000 adet şişenin yurt dışından ithal edilmesi 14 Mayıs 1930 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edildi (B.C.A, 30-18-1-2_10_30_11). 1920 ve 1930'lu yıllarda Türkiye'de şişe sanayi gelişmediğinden fabrika şişe ihtiyacını Avrupa ülkelerinde bulunan Ehrenstein-Toledo, Glasfabrik Fischman Schöne AG. Gibi fabrikalardan ithal ediliyordu (Özpunar, 2012, s. 4-11).

Osmanlı Dönemi'nden itibaren İstanbul, kalabalık nüfusu ile maden sularının satışının gerçekleştiği önemli şehirlerden biriydi. Satışların bir düzene konulması kararlaştırıldı. 1 Ekim 1930'da maden suyu satışlarının da yürütüldüğü Hilal-i Ahmer İstanbul Deposu faaliyete geçti (Akgün, Uluğtekin 2001, s. 135). İstanbul'da, Ekim ayında 3.400 şişe olan maden suyu satışı, bir ay sonra 4.584, üçüncü ay sonunda ise 4.965 şişeye ulaşmış, bunun karşılığı, deponun veznesine 2.734 lira, 34 kuruş girmişti.

1933'te Afyonkarahisar Maden Suyu, Hamam İstasyonunda 20.5, Ankara'da 27, İstanbul'da 28.7, Adana'da 28, Mersin'de 28.75 kuruşa mal olmaktaydı. Bu maliyeti düşürmek için gümrük resmiyle, demiryolu ve vapur taşıma ücretlerinde yüzde elli indirilmesi teklif edildi. Afyonkarahisar maden suyu şişelerinin gümrük resmiyle

demiryolu ve vapur ücretlerinden muaf tutulması hakkındaki kanun lâyihasını Nafia Encümeni kabul etti (Vakit, 26 Kanun-i Evvel 1933). İthal edilen şişelerin maden sularının satıcıları tarafından özel olarak kullanımının yasaklanması içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinden 28 Aralık 1933 tarihinde bir yasa çıkarıldı. Ve kanuna aykırı hareket edenlere Cezai müeyyide uygulanacaktı. Bu ithal şişeler o kadar değerliydi ki her bir şişe için “bir liradan on beş liraya” kadar para cezası kesilmesi için yasa çıkartıldı (T.B.M.M, Zabıt Ceridesi, 28 Aralık 1933, s. 175). Bütün bu yasama faaliyetleri ile maden suyu üretimi artırılmaya ve maden suyunun pazarlarda daha fazla rekabet etmesi amaçlandı. Aynı zamanda bu kanunla maden suyu maliyetinin düşürülmesi amaçlandı. 1933'te 386.500 şişe maden suyundan 56.490 lira 50 kuruşluk satış yapılarak kar olarak 9.148 lira 58 kuruş kaydedilmişti.

Hilal-i Ahmer maden sularından azami verim almak için bu alanda o dönemde dünyada hatırı sayılır uzmanları ülkeye davet edildi. Almanya'dan Bad Ems Kaplıcalarının mühendisi ve maden suları uzmanı Arnold Sherrer'i Türkiye'ye getirildi. 1933'te Alman mühendis Arnold Scherrer Afyonkarahisar Maden Suyunu tetkik etmiş ve dünya maden suları içinde önemli bir mevkiye olduğunu bildirmiştir. Bu maden suyundan azami verim almak için dönemin en ileri makinaları ve usulleri kullanılması gerektiği belirtmiştir (Akşam, 13 Teşrin-i Sani 1931). Zengin içerikli ve kaliteli bir maden suyu olduğu, sağlık açısından faydalı olduğunu rapor etti (Aygen, 1979, s. 229). Kısa bir süre sonra kaynaktan daha fazla su almak için çalışmalara başlandı (Hakimiyet-i Milliye, 2 Teşrin-i Sani 1932). Kalite ve değer yönünden düşük suların zengin cevherli sudan ayrılması ve şişeleme için fenni şartlarda yapılması için çalışmalar başlatıldı (Akşam, Teşrin-i Sani 1932). Bu minvalde 13 Kasım 1933'te Almanya'dan sipariş edilen özel tertibatlı 2.000 Mark kıymetinde bronz ve süzgeç malzemelerinin gümrükten geçirilmesinde kolaylık gösterilmesi kararı alındı (B.C.A, 30_18_01_02_41_82_11). 1936 yılında Almanya'dan getirtilen uzmanların geliş ve gidiş paraları ile diğer masrafları ödenmesi için 2.000 Marklık bir ödenek ayrıldı (B.C.A, 30_18_01_02_68_76_02). Afyonkarahisar maden suyu gözünde 180.000 liralık maden sularını şişeleyen modern bir tesis açılmıştır. Bu tesiste otomatik dolum yapılmaya başlandı (Cumhuriyet, 02 Haziran 1936).

Hilal-i Ahmer Maden Suyu, 100 cl lik şişelerde otomatik dolum işlemi, muhtemelen Dr. İbrahim Hakkı (Pinterest, 2017).

Yurt dışı piyasalarda yer bulması için çalışmalar başlatıldı. 1929'da buna dönük çalışmalar yapılmıştı; “Maden sularımız Irak'a sevkiyat yapılması teklif ediliyor Bağdat Konsolosu maden suları hakkında Ticaret odasına bir rapor göndermiştir. Bu raporda Bağdatta maden suyu mevcut olmadığından Bağdat ve civarına gelen maden suları pek pahalıya satılmaktadır. Bağdatta yalnız Vişi, Vitel gibi Fransız maden suları satılıyor, bunların fiyatı 300 kuruşu buluyor (Akşam, 12 Teşrin-i Evvel 1929). Maden suyu ticaretiyle alâkadar

tacirlerimiz Irak'a maden suyu ihraç ederlerse hem kendileri iktisaden istifade etmiş hem de maden sularımıza pazar bulmuş olacaktı (Akşam, 15 Temmuz 1931). 1931 yılında Türk maden sularının dış piyasada yeterince pazarı yoktu. 1932'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti yurt dışına Afyonkarahisar Maden Suyu ihraç etme ruhsatı istemiş ve bu ruhsata Ticaret Bakanlığı müsaade etti (Vakit, 6 Kanun-i Sani 1932). Bundan kısa bir süre sonra, 1933'te Çekoslovakya Hükümeti 400.000 şişe Afyonkarahisar Maden Suyu siparişi verdi (Akşam, 16 Teşrin-i Evvel 1933). Yurt dışından daha fazla sipariş alınması için çalışma başlatıldı. Irak için özel maden suları hazırlatıldı (Kurun 10 Şubat 1935). Maden suyu filtre, temizleme ve doldurma makineleriyle teçhiz ve ıslah edildi (Ulus, 25. Aralık 1937).

Kızılay², Afyonkarahisar Maden Suyunu halka yavaş yavaş alıştırmaya ve bu suya büyük bir rağbet göstermeye başlamıştı. 1935'te 300 gram maden suyu 5 kuruşa satılıyordu (Akşam, 24 Mayıs 1935).

Maden suyu üzerinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti yoğun bir çalışma yapmıştı. 100 bin liraya yakın bir harcama yapıldı. Suyun şişelenmesi için ayrıca 50 bin liralık şişe alındı. Bu çalışmalar neticesinde yurt içinde talep bir kaç kat artmıştı. 1934 yılı 80 bin su şişelenmesine mukabil 1935 yılında 350 bin şişe su üretimi yapıldı. 1935 yılında Afyonkarahisar Maden Suyunun, İstanbul Eminönü'ndeki satış büfesinde ayda 30.000 ila 37.000 şişe civarında bir satış vardı. Şişelerin litrelik olduğu dikkate alınırsa satış rakamının ne derece büyük olduğu anlaşılabilir. Ankara'da da iki satış merkezi açıldı (Cumhuriyet, 2 Haziran 1936).

Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu için gerekli olan 2376 sayılı kanun³ talep ettiği vasıf ve şartlara uygun şişenin henüz Türkiye'de üretilmediği, bundan dolayı 10.0000 boş maden şişesinin gümrük vergisi ile muamele vergisinden muaf olarak yabancı ülkelerden ithal edilmesine 27 Ekim 1939'da karar verildi (B.C.A, 30_18_01_02_89_104_18). Böyle bir uygulama ile maden suyu üretimi desteklenmiştir.

1926 yılından itibaren bazı yılları ihtiva eden senelik üretim ve satış: 1926 50.000, 1927 100.000, 1928 150.000, 1930 250.000, 1935 1.000.000, 1945 2.000.000 şişe maden suyu olarak gerçekleşti (Aygen, 1979, s. 186). Maden suyunun üretim ve satışı artırmak için devlet yöneticileri tarafından desteklendi. Dönemin Sağlık Bakanı Refik Saydam, Afyonkarahisar Maden Suyunun özelliklerinden bahsederek kendisinin 12 yıldır bu suyu içerek salgına kavuştuğunu dile getirdi (Özpunar, 2012, s. 4-11).

1943 yılında 12,5000 lira zarar eden Afyonkarahisar Maden Suyu işletmesi, gerekli iyileştirmeler ve kapasite artışı sayesinde 1944 yılında net 9,147,14 lira kâr edebildi. 1948 yılında 21.792,43 lira, 1949 yılında 32.093,80 lira kâr ederken, 1950 yılında 1.257,23 lira zarar etmişti. Kızılay Maden Suyu zarar etme nedenleri: kapak ve kapsüllerin ithalatının maliyetli olması ve nakliye giderlerinin çok yüksek oluşu, şişeleme ve kapsülleme gibi işlerde kullanılan makinaların eski model oluşu, geri dönmüş şişelerin yıkanmasının elle yapılıyor olması ve işletme yöntemlerinin modern düzeyde olmamasıydı (Akgün, Uluğtekin 2001, s. 131).

Maden suyu üzerinde ıslah ve modernize çalışmalarının yanında reklam ve bir dizi tanıtım faaliyetleri de sürdürüldü. Giderek üretim miktarı arttı. 1945 yılında üretim miktarı bir milyon civarına yükseldi. 1950 senesinde bu üretim miktarı üç milyon şişeye ulaştı. Maden suyuna taleplerin mevcut üretim tesisleri ile karşılanamayacağını anlaşıldığı üzerine 1950 senesinde işletme saatte 6.000 şişe üretim yapabilecek otomatik teçhizatlar ile donatıldı. Üretim kapasitesi yüzde 25 artırıldı. Maden suyu çok rağbet görmeye başladı. 22.5 milyon şişe ithal edilmesine karar verildi (Milliyet, 25 Kasım 1956). İşletmede bu yenileme çalışması yapılmasına rağmen Nisan 1956'da şişe kapağı bulunmaması yüzünden piyasada maden suyu ve sodası darlığı yaşandı. Aynı sebepten Kızılay, Afyondan maden suyu ve sodası sevkiyatı yapamadı (Milliyet, 20 Kasım 1956). İngiltere'den ithal edilen 10 milyon adet kapak gelmesiyle maden suyu ve sodası sıkıntısı giderilme beklentisi boşa çıktı (Milliyet, 10 Haziran 1956). Piyasadaki ihtiyacın karşılanmasında güçlük yaşandı. Türkiye'de hala kapak üreten bir fabrika yoktu. Bu konuda da dışa bağımlı bir vaziyet vardı. Kapak bulunamadığı zaman piyasaya maden suyu verilemiyordu. 1957 yılında üretim 17 milyon şişeye çıkartılarak bu üretimin satışı gerçekleştirildi.⁴ 1958 yılında 5 yeni kaptaj⁵ açılarak su miktarı günlük ortalama 40.000 litreye çıkartıldı. Böylece üretim kapasitesi üç misline ulaştı. İşletmeyi genişletme programı çerçevesinde gerekli olan saatte 12.000 şişelik otomatik makinalar Almanya'dan Haziran 1960'da işletmeye getirildi. 1961

² 28 Nisan 1935 tarihinde toplanan Hila-i Ahmer Umumi Meclisinin aldığı kararla, Hila-i Ahmer Cemiyeti'nin adı Kızılay çevrildi. 1 Temmuz 1935'ten buyana Kızılay adıyla anılmaya başlandı. Ulus, 25. Aralık 1937.

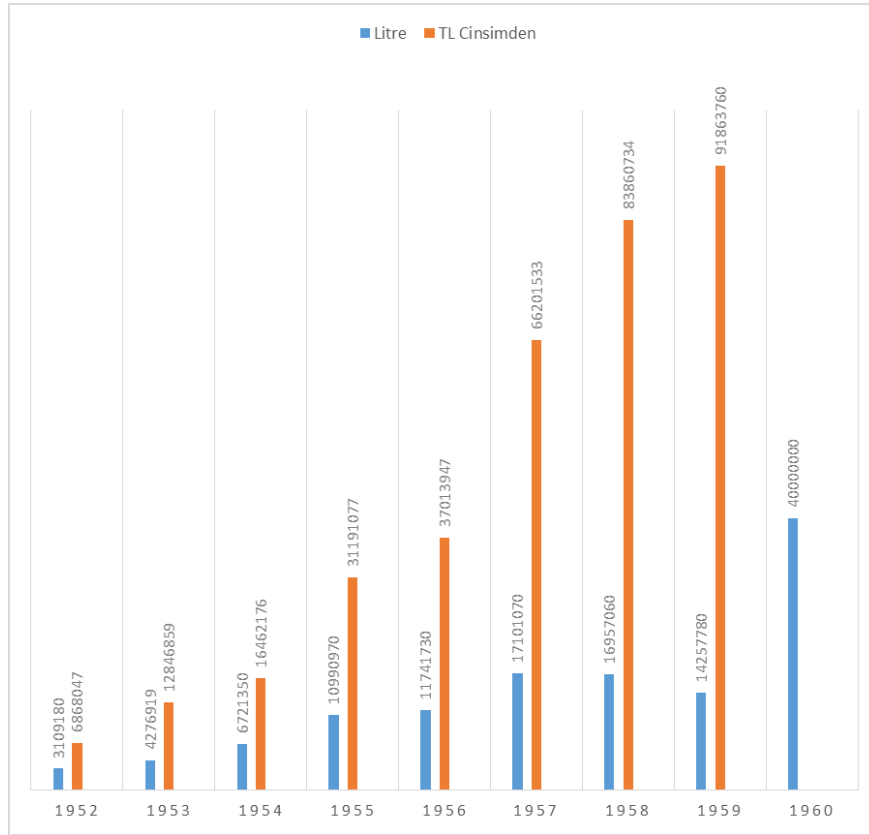
³ "Sıcak ve soğuk maden sularının istismar ile kaplıca tesisatı hakkındaki 10 Haziran 1926 tarih ve 927 numaralı kanuna müzeyyel kanun" 1. Maddesi: Maden suyu imtiyaz sahipleri İktisat ve Sıhhat ve içtimai muavenet vekâletlerince müştereken tensip edilen evsafa muvafık olmak üzere fenni ve sıhhi tesisat yaptıkları takdirde dahilde mümasili yapıncaya kadar hariçten getirecekleri membaa mahsus soğuk damga işaretli boş maden suyu şişelerinden gümrük resmi ve muamele vergisi alınmaz. Yukarı ki fıkra mucibince hariçten getirilecek veya dahilde toplanıp tekrar doldurulmak üzere membaina gönderilecek boş şişeler ile membada maden suyu doldurularak muhtelif mahallere sevk olunacak dolu şişelerin Devlet demir ve denizyolları vesaitile yapılacak nakliyatından cari tenzilâtı tarifeler üzerinden azami yüzde elli ücret alınır. Bkz; Resmî Gazete, 4 Kanunisanı 1934, Sayı, 2596, s. 3364.

⁴ Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu İşletmesinin Gelişmesi, Doğu Ltd. Şti Matbaası, Ankara 1960, s. 2.

⁵ Maden sularından düzenli yararlanmak üzere suyun çıktığı yerde, suyu toplamak, muhafaza etmek, başka sular ile karışmasını önlemek, minareli ve gazlı suların kıymetini muhafaza etmek ve bir su yoluna sevk etmek amacıyla, taş veya betondan yapılmış üstü kapalı yapı. Kaynak suyunun boru ve kanallarda toplanması.

yılında işletmeye sokularak günlük 180.000 ve yıllık 40 milyon⁶ üretim kapasitesine çıkartılması hedeflendi. Böylece iç talebin karşılanmasıyla 10-15 milyon şişe Ortadoğu ülkelerine ihracat planlandı.⁷ 27 Mayıs 1960 askeri darbeye işletme üzerinde çalışmalar bir süre aksadı. Daha sonra yeniden çalışmalara hız verildi. 1964 sonbaharında işletmeye ilave tesisler açıldı (Aygen, 1979, s. 185).

Tablo 4, 1952-1959 yılları arasında Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu Üretimi ve Geliri.⁸

İşletme imtiyazı Kızılay Cemiyeti uhdesinde bulunan ve memlekete bir sağlık hizmeti olarak büyük bir titizlikle işletilen Afyonkarahisar Maden Suyu menbalarında fennî ve tam otomatik tesislerle üretilen maden suyu ve tabii soda büyük rağbet görmekteydi (Ayın Tarihi, 27 Ocak 1955). Tablodan anlaşılacağı üzere gün geçtikçe de üretim miktarı artmaktaydı. 1960 yılı 40 milyon şişe üretilmesi düşünülen hedef rakamdı. 27 Mayıs askeri darbesi nedeniyle üretimde hedeflenen rakama ulaşamamıştı.

1957 senesi maden suyunun yıllık üretimi:

7.000.000 şişesi İstanbul'da

4.000.000 şişesi Ankara'da

1.500.000 şişesi İzmir'de

1.000.000 şişesi Adana'da

1.000.000 şişesi Eskişehir'de

1.500.000 şişesi Afyon, Konya ve Kütahya'da

1.000.000 çeşitli yerlerde tüketildi.⁹ Toplamda 17 milyon şişe tüketim yapıldı.

1965-1969 yılları arası ihtiva eden senelik üretim ve satış: 1965 29.500.000, 1966 35.000.000, 1967 33.500.000, 1968 37.500.000, 1969 36.500.000 şişe maden suyu üretimi gerçekleştirilmişti (Aygen, 1979, s. 185).

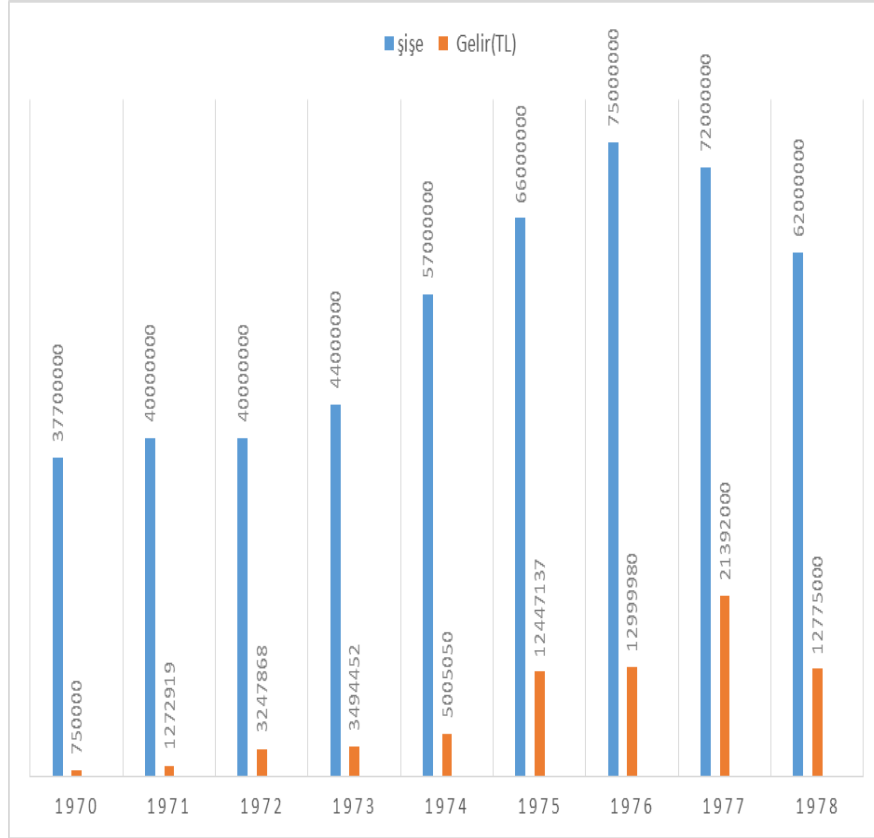
⁶ Bu hedefe on yıl sonra 1971 yılı üretiminde ulaşıldı.

⁷ Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu İşletmesinin Gelişmesi, Doğu Ltd. Şti Matbaası, Ankara 1960, s. 4-5.

⁸ Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu İşletmesinin Gelişmesi, Doğu Ltd. Şti Matbaası, Ankara 1960, s. 11-12.

⁹ Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu İşletmesinin Gelişmesi, Doğu Ltd. Şti Matbaası, Ankara 1960, s. 3.

Tablo 5, 1970-1978 yılları arasında Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu Üretimi ve Geliri: (Aygen, 1979, s. 186).

1970-1978 yılları arasında Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu üretimi 1977 ve 1978 yılları dışında tedricen arttı. 1978 yılında ise hem üretim hem de gelir bakımından düşmüştür.

1957 yılında Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu işletmesinde 15 memur, müstahdem ile 150 usta ve işçi çalıştırılmaktaydı. Kaynaklar sahasında idare binaların yanında sosyal donatı alanları, lojmanlar ve misafirhaneler inşa edilmiştir (Çağlar, 1979, s.186). Afyonkarahisar Maden Suyu işletmesinde çalışan işçilerin aylıkları muntazam ödenmekteydi. Öğle yemekleri fabrika tarafından karşılanmaktaydı. İşçi sağlığına önemiyet veriliyordu. İşçiler düzenli aralıklarla kontrol edilmekteydi. İşçilere senelik iş elbisesi ve iş ayakkabısı verilmekteydi. Uzaktan gelen işçilerin konaklamaları için işçi evleri yapılmıştı (Akgün, Uluğtekin 2001, s. 128).

Kızılay Afyonkarahisar Maden Sularından elde edilen gelir Kızılay'ın yardım hizmetlerinde büyük yararlılık göstermektedir. Türkiye'de doğal afetlerde ilk yardıma koşan kuruluşlardan biri Kızılay'dır. 1939 Erzincan depreminde olduğu gibi birçok afette Kızılay yardıma koştu (Yavuz, 2012, s. 230). Sadece yurt içi değil bütün Dünya'da insanların imdadına koşmaktadır.

Afyonkarahisar maden suları 9 Eylül İzmir sergisinde birincilik ödülü olarak bir altın madalya ile ödüllendirilmiştir (Milliyet, 21 Mayıs 1929). 15 Şubat-15 Mart 1932 tarihli Londra sergisinde fenni ve sıhhi şartlarda üretilen maden suyu bir altın madalya kazandı (Hakimiyet-i Milliye, 11 Mayıs 1931).

Afyonkarahisar Mineralli Su İşletmesi bugünkü verilerine göre: Sade, aromalı ve meyveli ürünler üreten fabrika, ülkenin, Ortadoğu'nun ve Balkanlar'ın en büyük mineralli su üretim fabrikası hüviyetini almıştır. Kızılay Mineralli Su İşletmesi her geçen yıl geliştirilerek saatlik üretim kapasitesi 160.000 şişeye, yıllık üretim kapasitesi ise 600 milyon şişeye ulaştırılmıştır. Cam şişeler, kapaklar ve etiketler yerli üretimden tedarik edilmektedir. Bugün itibarıyla piyasada Kızılay Mineralli Suları, sade maden suyunun yanı sıra dokuz çeşit farklı lezzette maden suyunu tüketicilerin beğenisine sunmaktadır. Cumhuriyet Türkiye'si'nin ilk, günümüzün ise en modern mineralli su fabrikası olan tesislerde üretilen mineralli su, 88 yıldır tüm ülkede ve son 14 yıldır Almanya, Arabistan, Avusturya, Avustralya, Azerbaycan, Belçika, Fransa, Filistin, Hollanda, İngiltere, İsveç, İsviçre, KKTC, Norveç, Rusya, Türkmenistan ve Irak olmak üzere 17 ülkede satılmaktadır.¹⁰ Bu verilere göre maden suyu Dünya'da önemli bir pazar payını elinde tutmaktadır.

¹⁰ <http://www.kizilaymadensuyu.com.tr/> 20.10.2017.

6. SONUÇ VE ÖNERİ

Doğal mineralli maden suları sınıfına giren Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu Türkiye'nin ve Dünyanın en meşhur sularından birisi olup, minareli bakımından oldukça zengin bir doğal kaynaktır. Bu kaynağı Osmanlıdan günümüze kadar insanlar çeşitli ihtiyaçları için tüketmektedirler. Afyonkarahisar Maden Suyu keşfedildikten günümüze değin kamu yararına faaliyet gösteren kurumlar tarafından işletilmiştir. Bu zaman zarfında devlet kurumlarının gözetiminde üretimi gerçekleştirildi. Osmanlı Döneminde, Hamidiye Himaye-i Etfal Hastanesi uhdesinde insanların tedavi ve ihtiyaçları için kullanıldı. Cumhuriyet Dönemi'nde ise Hilali Ahmer (Türk Kızılay) Cemiyeti tarafından işletilerek, maden suyundan elde ettiği gelirlerle yurt içinde ve yurt dışında yardıma muhtaç milyonlarca insana yardım edildi. Bu alanda Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk fabrikası kuruldu. Maden suyu fabrikasında çalışan binlerce işçi istihdam edildi. İşletmenin yapılabilmesi için üretim makinaları ithal edildi. Böylece ülkeye bilgi ve teknoloji transferi de gerçekleşti. Zamanla maden suları üretimi millileşti. Üretimde dışa bağımlı olmaktan kurtuldu. Üretimiyle beraber ülkeye birçok alanda katma değer sağlandı. Kızılay Maden Suyunun satışından elde edilen gelirin fazlası Türk Kızılayı'nın sosyal yardım ve afet müdahale hizmetlerinde kullanılmaktadır. Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu ülkeye kazandırdığı iktisadi gelirin yanında Türk Kızılayı'nın Dünya'da bir iyilik hareketi olarak faaliyet sürdürmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Afyonkarahisar Maden Suyunun dünden bugüne gelişimi ve önemi ortaya konulmaya çalışıldı. Böylece ülkemizin zengin kaynaklarından olan maden sularımızın bir ticari değer olarak yurt içi ve yurt dışı pazarlarında rekabet edebilmesine temel oluşturacak tarihi bilgiler verilmek istenmiştir. Bu çalışma ile aynı zamanda Milli içecekler arasında olan maden sularına bir farkındalık kazandırmak amaçlanmıştır. Önümüzdeki yıllarda Dünya için su muhtemelen büyük bir değer olacaktır. Maden sularının önemi bir kat daha artacaktır. Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu işletmesinin tarihi tecrübesinden istifade edilerek bu duruma hazırlık yapılması gereği düşünülmelidir. Türkiye'de bulunan diğer maden suyu işletmelerine ilgi gösterilmelidir. Bursa İnegöl'de bulunan tarihi Çitli Maden Suyu gibi atıl olan maden suları yeniden üretime geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi: B.O.A, Y.PRK.SGE, 3_19. B.O.A, B.E.O, 167_12460. B.O.A, Y.PRK.SH, 4_28. B.O.A, 1108_83031. B.O.A, MF.MKT, 223_6. B.O.A, MF.MKT, 483_15. B.O.A, HR.İM, 69_36. B.O.A, Y..MTV_257_80. B.O.A, B.E.O, 3793_284473. B.O.A, B.E.O, 3800_284996. B.O.A, B.E.O, 3620_271442. B.O.A, B.E.O, 3576_268136. B.O.A, B.E.O, 3690_276694. B.O.A, ŞD, 1607_38. B.O.A, MV, 169_81. B.O.A, B.E.O,_4097_307263. B.O.A, B.E.O,_4097_307263. B.O.A, B.E.O,_4097_307263. B.O.A, B.E.O,_2010_150696. B.O.A, B.E.O,_2070_155206. B.O.A, İ.HUS_102_6. B.O.A, İ.HUS_102_6. B.O.A, Y.MTV, 248_12_002. B.O.A, I_TNF_14_27. B.O.A, Y..MTV_259_120. B.O.A, Y.MTV_260_190. B.O.A, Y..MTV_36_65. B.O.A, Y..PRK.KOM_16_22. B.O.A, İ.RSM, 23_1. B.O.A, B.E.O_2846_213415. B.O.A, Y..PRK.SRN_5_78_1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi: B.C.A, 30_18_01_02_89_104_18. B.C.A, 30-18-1-2_10_30_11. B.C.A, 30_18_01_02_41_82_11. B.C.A, 30_18_01_02_68_76_02. B.C.A, 30_18_1_1_21_64_7. B.C.A, 30_18_01_02_271_66_19_1.

Devlet Salnameleri

Hüdâvendigâr Vilayeti Sâlnâmesi. (H. 1325/1907). Def'a 34. Matbaa-i Vilayet, Bursa.

Hüdâvendigâr Vilayeti Sâlnâmesi. (H.1297/1880). Def'a 11. Matbaa-i Vilayet, Bursa.

Hüdâvendigâr Vilayeti Sâlnâmesi. (H.1301/1884). Def'a 12, Fera Hacı Zade Matbası, Bursa.

Hüdâvendigar Vilayeti salnamesi. (H.1316/1898). Def'a 25, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

Gazeteler ve Resmi Süreli Yayınlar

Akşam. (12 Teşrin-i Evvel 1929). Maden Sularımız.

Akşam. (13 Teşrin-i Sani 1931). Karahisar Maden Suyunun Hassaları.

Akşam. (15 Temmuz 1931). Maden Sularımız.

Akşam. (16 Teşrin-i Evvel 1933). Çekoslovaklar Maden Suyu Alıyor.

Akşam. (24 Mayıs 1935). Kızılay ve Karahisar Maden Suyu.

Akşam. (7 Teşrin-i Sani 1932). Karahisar Maden Suyu Menbaı Tanzim Ediliyor.

Ayın Tarihi. (27 Ocak 1955).

Cumhuriyet Gazetesi. (02 Haziran 1936). Maden Suyu.

Cumhuriyet Gazetesi. (2 Haziran 1936). Kızılayın Afyon Maden Suyu.

Hakimiyet-i Milliye. (16 Mayıs 1929). Ankara Suları.

Hakimiyet-i Milliye. (8 Eylül 1929). Maden Suyu.

Hakimiyet-i Milliye. (9 Nisan 1929). Hilal-i Ahmer Umumi Meclis.

Hakimiyet-i Milliye. (7 Nisan 1932). Hilal-i Ahmer Kongresinde

Hakimiyet-i Milliye. (11 Mayıs 1931). Maden Suyu.

Hakimiyet-i Milliye. (2 Teşrin-i Sani 1932). Hilal-i Ahmer Karahisar Suyu.

Hakimiyet-i Milliye. (21 Mayıs 1929). Afyonkarahisar Maden Suyu.

Kurun. (10 Şubat 1935). Afyon Karahisar Maden Sarfiyatı Artıyor.

Milliyet. (10 Haziran 1956). Maden Suyu ve Sodası Sıkıntısı Gideriliyor.

Milliyet. (20 Nisan 1956). Maden Suyu ve Sodası Bulunamıyor.

Milliyet. (25 Kasım 1956). Karahisar Maden Suyu Çok Rağbet Görüyor.

Resmî Gazete. (4 Kanunisanı 1934). Sayı, 2596, s, 3364.

Ulus. (25. Aralık 1937). Kızılayın 50. Yılı İle 60. Yılı arasında Başlıca Yenilikler.

Vakit. (26 Kanun-i Evvel 1933). Maden Suyunun Ucuz Satılması Temin Ediliyor.

Vakit. (6 Kanun-i Sani 1932). Karahisar Maden Suyu İçin Menşe Şahadetnamesi.

T.B.M.M, Zabıt Ceridesi. (28 Aralık 1933).

Kitap, Makale, Mecmua

Akgün, S.K, Uluğtekin, M. (2001). Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a, C. II, Ankara.

Aygen, M.S. (1979). Afyonkarahisar Kaplıcaları ve Maden Suları, Türkeli Yayınları, Afyon.

Çağlar, K.M. (1961). Türkiye Maden Suları ve Kaplıcaları Fasikül 4, MTA Enstitüsü Yayın no:107, Ankara.

Doğanay, H. (2001). Türkiye Turizm Coğrafyası, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya.

Hamidiye Etfâl Hastahane-i Âlisi'nin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi. (1322/1904). Hamidiye Etfâl Hastanesi Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet.

Kızılay Afyonkarahisar Maden Suyu İşletmesinin Gelişmesi. (1960). Doğu Ltd. Şti Matbaası, Ankara.

Özpınar, H. (2012) "Osmanlı'dan Bugüne Karahisar Maden Suyu," Taşpınar Dergisi, Afyonkarahisar Belediyesi, Sayı 9, s, 4-11.

Yavuz, E. (2012). Erzincan'da İdâri ve Siyâsi Hayat: 1923-1960, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi) Erzurum.

Ziya Bey, M. (1328 R/1912). Bursa'dan Konya'ya Seyahat, Vatan Matbaası, İstanbul.

Erişim Kaynakları

Kızılay. <http://www.kizilaymadensuyu.com.tr>

Hilal-i Ahmer. <https://tr.pinterest.com.tr>